

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ ЛЬОТНИЙ КОЛЕДЖ**

Циклова комісія економіки та управління

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Історія економіки та економічної думки»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Облік і аудит

**За темою № 6 - Розвиток ринкового господарства в період становлення
національних держав (друга половина XVII – перша половина XIX ст.)**

Харків 2021

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 23.09.21 № 8

СХВАЛЕНО

Методичною радою
Кременчуцького льотного
коледжу
Протокол від 22.09.21 № 2

ПОГОДЖЕНО

Секцією науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 22.09.21 № 8

Розглянуто на засіданні циклової комісії економіки та управління, протокол від
31.08.2021 № 1

Розробники: викладач циклової комісії економіки та управління, спеціаліст
вищої категорії, викладач-методист, Луценко Г. П.

Рецензенти:

1. Професор кафедри бізнес адміністрування, маркетингу і туризму
Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського,
Доктор економічних наук, професор, Дружиніна В.В.
2. Викладач циклової комісії економіки та управління КЛК ХНУВС, к. е.
н., спеціаліст вищої категорії, викладач-методист, Пушкар О.І.

План лекції:

1. Ринкове господарство в період становлення національних держав.
2. Економічна думка в період становлення національних держав.

Література:

Основна:

1. Богиня Д. П. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / Д. П. Богиня, Н. М. Краус, О. В. Манжура. – Хмельницький : ХНУ, 2010. – 428 с.
2. Економічна історія : навчальний посібник / Т. В. Ус, Т. Є. Калашник, І. Ф. Лісна та ін. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2012. – 244 с.
3. Економічна історія України : історико-економічні дослідження : в 2 томах / В. М. Литвин. – К., 2011. Том 1. – 695 с. Том 2. – 607 с.
4. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / О. Ю. Амосов, В. В. Калюжний, В. Л. Міненко та ін. – Х. : Магістр, 2009. – 408 с.
5. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / Г. М. Грігорян, О. О. Губарєв, Т. Є. Калашник та ін. – Х. : Вид. ХНЕУ, 2010. – 314 с.
6. Історія економіки та економічної думки : навчальний посібник / С. В. Степаненко, С. Н. Антонюк, В. М. Фещенко, Н. О. Тимочко. – К., 2010. – 743 с.

Допоміжна:

7. Бойко А. Р. Історія України : навчальний посібник / А. Р. Бойко. – К. : АкадемВидав, 2010. – 687 с.
8. Воробйова Л. Ю. Формування наукових шкіл. Українська школа фізичної економії / Л. Ю. Воробйова // Економіка України. – 2008. – № 4. – С. 66–67.
9. Геец В. М. Проблемность структурных трансформаций экономики стран с развивающимися рынками / В. М. Геец // Економіка та прогнозування. – 2009. – № 1. – С. 54–69.
10. Годзина Г. С. Экономическая история : учебник / Г. С. Годзина, Г. П. Вошанова. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 254 с.

Інформаційні ресурси

1. Законодавчі та нормативні акти України. – Режим доступу : www.uazakon.com.
2. Офіційний сайт Кабінету міністрів України. – Режим доступу : www.kmu.gov.ua.
3. Офіційний сайт Державного комітету статистики України. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

1. Ринкове господарство в період становлення національних держав

З середини XVII ст. мануфактура стає панівною формою виробництва:

- ✓ охопила більшу кількість випуску різних видів товарів та поглиблюючи міжнародний поділ праці;
- ✓ галузевий склад мануфактур у значній мірі визначався природно-географічними умовами та історичним розвитком тієї чи іншої країни;
- ✓ в Англії в основному переважали суконні, металургійні, металообробні та суднобудівельні мануфактури;
- ✓ у Німеччині - гірничі, металообробні та будівельні;
- ✓ у Голландії - текстильні та суднобудівельні.

Наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. в країнах Західної Європи та США сільське господарство ще було провідною галуззю економіки, тут було зайнято майже 90 % населення.

Під впливом розвитку мануфактурного виробництва, росту міст, торгівлі, відкриття великої кількості нових земель, зростання потреб у сировині та продуктах харчування в сільському господарстві відбуваються суттєві зрушення.

1. В Англії внаслідок політики обгороджування в другій половині XVIII ст. селянство як клас майже зникає і його замінюють підприємці-фермери та вільнонаймані сільськогосподарські робітники:

- фермерські господарства вели інтенсивне господарство;
- в сільському господарстві застосовували нові культури та машини;
- аграрний переворот в Англії поклав початок розвитку капіталістичного фермерства та експлуатації найманих робітників;
- впроваджувались більш досконалі знаряддя праці, машин для обробки землі;
- розширення внутрішнього ринку країни;
- забезпеченню промисловості, що швидко розвивалася, дешевою робочою силою та мануфактур сировиною.

Кардинальні зміни у сільському господарстві сприяли виникненню системи постачання продуктами харчування великих міст, позитивно впливали на створення умов для промислового перевороту в Англії, розширювали внутрішній ринок.

2. У Франції внаслідок ліквідації феодальних пережитків після Великої французької буржуазної революції 1789-1794 рр. земля поміщиків була поділена між селянами і перейшла в їх приватну власність:

- селяни одержали невеликі наділи землі, які до того ж постійно ділилися;
- в основному наділи селян були за розміром 2-3 га.;

➤ *таке господарство було парцелярним (від слова «парцелла» - частка), тобто малоземельним.*

➤ *на невеличкому земельному наділі селяни не могли запровадити нові прийоми агротехніки, машини;*

➤ *французьке сільське господарство було малопродуктивним, з низькими врожайми, ледь забезпечувало власні потреби селян у продуктах харчування;*

➤ *дрібноселянське землеробство Франції гальмувало розвиток промисловості країни, звужувало внутрішній ринок, що негативно впливало на переважну частину населення країни.*

Наприкінці XVIII ст. Англія своєю економічною політикою все більше намагалася перетворити північноамериканські колонії на важливий аграрно-сировинний придаток, у той час як економіка американських колоній стала вже могутнім конкурентом для самої Англії. Ці протиріччя привели до війни за незалежність північноамериканських колоній (1775-1783 рр.) та відокремлення їх від Англії.

Війна за незалежність привела до утворення в 1776 р. нової держави - США і носила характер буржуазної революції, у ході якої були ліквідовані феодальні пережитки: земля англійських феодалів-лендлордів була забрана державою та розпродана. Ліквідація феодальних пережитків створила сприятливі умови для розвитку американського, фермерського шляху в сільському господарстві в США, яке дало могутній поштовх для розвитку економіки нової країни. Виникли також умови для поступової ліквідації великих плантацій у сільському господарстві на Півдні США.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві наприкінці XVIII ст. в країнах Західної Європи та США відзначався:

➤ *своєю строкатістю, але послідовно простежувалася тенденція двох шляхів розвитку капіталізму в сільському господарстві: **прусського та американського;***

➤ *як показав час, американський шлях набув поширення і розвитку в країнах Західної Європи та США завдяки своїй ефективності та економічній зацікавленості виробника, який працював на себе на своїй землі й прагнув краще працювати, щоб одержати більший прибуток;*

➤ *поряд з суттєвими зрушеннями, які мали місце в сільському господарстві в країнах Західної Європи і США наприкінці XVIII - першій половині XIX ст. відбулися кардинальні зміни в промисловості.*

Промисловий переворот був справжньою революцією у виробництві, він сприяв процесу індустріалізації країн Західного світу, мав важливі соціально-економічні наслідки.

Першою країною, де відбувся промисловий переворот, була Англія. Тут склалися сприятливі передумови для його здійснення:

➤ *у XVIII ст. Англія створює величезну колоніальну імперію, яка стає могутнім джерелом одержання великих коштів для розвитку промисловості та ринком збуту промислових товарів;*

➤ створення європейськими державами масових армій та великих флотів сприяло виробництву англійською промисловістю стандартизованих виробів, сукна, взуття, зброї;

➤ великий попит був також на бавовняні тканини, які мали низькі ціни внаслідок дешевої сировини, що завозилася з колоній.

Промисловий переворот в Англії почався з бавовняної промисловості в кінці XVIII ст. Бавовняні тканини мали на світовому ринку великий попит та низькі ціни, а англійські колонії постачали для їх виробництва дешеву сировину. Мануфактури з їх ручною працею не встигали за попитом на бавовняні тканини, через що постало питання задовольнити попит на тканини шляхом застосування машин.

У 20-х роках XIX ст. промисловий переворот в Англії завершився:

1. Замість мануфактури провідним підприємством стала фабрика, яка використовувала для виробництва різних товарів систему машин та паровий двигун, застосування якого стало масовим.

2. Промисловий переворот сприяв випереджаючому розвитку металургійної, вугільної, машинобудівної промисловості, викликав розорення ремісників, які не витримували конкуренції з великим фабричним виробництвом.

3. Швидко зростали промислові центри та міське населення, більше половини населення країни працювало в промисловості.

Не зважаючи на суттєві зрушення в промисловості, Франція внаслідок промислового перевороту не стала індустріальною, а перетворилася в аграрно-індустріальну країну.

Головними причинами цього є:

➤ був вузький внутрішній ринок з низькою купівельною спроможністю основної частки населення - малоземельного селянства;

➤ значна перевага грошового лихварського капіталу над промисловим;

➤ наявність великого прошарку рантьє, які жили на прибутки не від промисловості, а від цінних паперів;

➤ недостатній розвиток власної машинобудівної бази;

➤ нестача сировини, зокрема бавовни, а також залізної руди, вугілля.

2. Економічна думка в період становлення національних держав

а). Історичні передумови виникнення та етапи розвитку класичної політичної економії.

Класична політична економія як перша наукова школа в історії економічної думки прийшла на зміну меркантилізму в період стрімкого проникнення мануфактурного капіталу у сферу виробництва найбільш розвинутих європейських країн.

Подальшому розвитку капіталізму та переміщенню інтересів підприємців зі сфери обігу в сферу виробництва **сприяли:**

- завершення епохи первісного нагромадження капіталу;
- буржуазні революції та прихід буржуазії до влади;
- бурхливий розвиток підприємництва та ринкова лібералізація економічної політики.

Становлення ринкової економіки та поступова реалізація закладеного в ній потенціалу саморегулювання викликали необхідність переоцінки учення меркантилістів щодо шляхів примноження національного багатства та досягнення узгодженої взаємодії економічних суб'єктів, активізувавши розробку наукової теорії ринкового господарювання.

Теоретико-методологічні підходи до дослідження економічних процесів та явищ і категоріальний апарат, започатковані в цей період, заклали підвалини світової економічної науки. Саме тому школа, яка стала фундатором нової традиції економічної думки, отримала назву **"класичної"**.

За загальноприйнятою оцінкою, класична політична економія була започаткована **у кінці XVII — на початку XVIII ст.** В. Петті в Англії та П. Буагільбером у Франції. Водночас хронологічні межі завершення класичного напрямку економічної думки визначаються дослідниками по-різному.

Історично в економічній літературі сформувалось кілька підходів до трактування цього питання.

Перший підхід був започаткований К. Марксом і набув широкого розвитку в марксистській літературі. Саме К. Маркс першим вжив термін **"класична політична економія"**, зарахувавши до класиків економістів від В. Петті до Д. Рікардо в Англії і від П. Буагільбера до С. де Сімонді у Франції.

Згідно з марксистською думкою, класичний період завершився у першій третині XIX ст., а його визначальною рисою було дослідження **"внутрішніх залежностей буржуазних відносин виробництва"**!, що сприяло виявленню антагоністичних суперечностей капіталізму та підводило до концепції безкласового комуністичного майбутнього.

Другий підхід набув найбільшого поширення у науковому світі. На думку прихильників цього підходу, класична політична економія еволюціонувала у першій половині XIX ст., знайшовши відображення у працях Ж.Б. Сея, Т. Мальтуса, Н. Сеніора та Ф. Бастіа та ін., а її завершителем став видатний вчений другої половини XIX ст. Дж.С. Мілль.

Третій підхід характеризує позицію, яку займав у трактуванні цього питання відомий англійський економіст початку XX ст. **Дж. М. Кейнс** та його прихильники.

Слід зауважити, що відмінності у визначенні хронологічних меж класичної школи відображають:

- різні методологічні підходи до періодизації історії економічних учень;
- складність та неоднозначність самої класичної політекономії, яка увібрала в себе різні ідейні традиції;
- багатогранність переходів від однієї наукової традиції до іншої тощо.

У полеміці з меркантилістами в межах класичної школи були започатковані теорія обміну, спрямована на розвиток ідей ринкового саморегулювання (лінія Сея) та теорія виробництва, спрямована на пошук істинної природи багатства (лінія Рікардо).

Основні етапи еволюції класичної політичної економії:

1-й етап (кінець XVII — середина XVIII ст.) — започаткування класичної політичної економії як альтернативи меркантилізму у працях В. Петті (Англія), П. Буагільбера (Франція), представників школи фізіократів на чолі з Ф. Кене (Франція).

2-й етап (друга половина XVIII ст.) — формування ідейно-теоретичних та методологічних засад класичної політичної економії, становлення економічної теорії як науки у працях А. Сміта (Англія).

3-й етап (перша половина XIX ст.) — розвиток та переосмислення ідей А. Сміта його послідовниками в Англії (Д. Рікардо, Т. Мальтус, В.Н. Сені-ор), Франції (Ж.Б. Сей, Ф. Бастіа), США (Г.Ч. Кері), збагачення економічної науки новими теоретичними здобутками.

4-й етап (друга половина XIX ст.) — завершення класичної політичної економії у працях Дж.С. Мілля (Англія).

Яскравим представником економічної науки цього періоду став англійський дослідник, родоначальник класичної школи політичної економії та засновник економічної статистики Вільям Петті (1623—1687).

Основні економічні ідеї вченого знайшли відображення у таких його працях, як *"Трактат про податки і збори"* (1662), *"Слово мудрим"* (1664), *"Політична анатомія Ірландії"* (1672), *"Політична арифметика"* (1676), *"Різне про гроші"* (1682) та ін. Ці твори засвідчили еволюцію економічних поглядів англійського дослідника, який поступово долав догми меркантилізму.

Видатний англійський дослідник:

- **Перейшов від емпіричного опису економіки** до виявлення причинних залежностей її функціонування, застосування методу наукової абстракції. Одним із перших В. Петті висловив ідею про необхідність пізнання об'єктивних економічних законів, які він порівнював із законами природи. При цьому вчений різко виступав проти державної регламентації господарського життя, яка, на його думку, суперечить законам природного порядку.

Виокремив категорії національного доходу і національного багатства, здійснив спробу їх грошової оцінки. На відміну від меркантилістів, до складу національного багатства Англії вчений включав матеріальні цінності, а також трудові навички і кваліфікацію робітників (людський капітал у сучасному трактуванні).

- Заклав основи трудової теорії вартості. Здійснивши спробу виявити сутність еквівалентного обміну товарів на основі затрат праці, видатний англійський дослідник вимірював останню робочим часом, витраченим на виробництво товару, а величину вартості він узалежнював від продуктивності праці.

б). Фізіократія - французький варіант класичної політичної економії.

Теоретико-методологічні особливості становлення та розвитку

класичної! політичної економії у Франції знайшли відображення у працях групи французьких учених другої половини XVIII ст., які утворили першу наукову школу економічної думки — школу фізіократів (буквально — природовладдя, від гр. *physis* — природа, *kratoa* — влада).

Засновником нової наукової школи був відомий французький економіст XVIII ст. Франсуа Кене (1694—1774).

Його економічні погляди знайшли відображення у славнозвісній **"Економічній таблиці"**, яка вийшла друком у 1758 р., а також у працях **"Загальні принципи економічної політики держави" (1760), "Про торгівлю" (1760), "Аналіз економічної таблиці" (1766), "Діалог про ремісничу працю" (1766), "Зауваження стосовно грошового процента" (1766) та ін.**

У своїх творах вчений:

- Проголосив ідею *"природного порядку"* як "першого прояву фізичної необхідності, яку неможливо ігнорувати"

- На думку вченого, "природний порядок" визначає розвиток суспільства за об'єктивними законами, подібними до тих, які діють у природі.

- Ф. Кене зазначав, що ці закони мають божественне походження, "найбільш вигідні для людського роду і з точністю визначають природне право усіх людей, є вічними, незмінними і безумовно найкращими законами, які тільки можуть існувати".

Разом з тим «Економічна таблиця» втілила в собі всі основні положення вчення фізіократів:

1) суспільство поділяється на три класи (земельних власників, фермерів і «некорисних»);

2) чистий продукт (додаткова вартість) виробляється тільки у сільському господарстві;

3) для промисловості характерно лише додавання вартостей;

4) обмін еквівалентів у торгівлі є результатом вільної конкуренції;

5) капітал фермерів поділяється на первісні і щорічні аванси. Кене показав різницю вартісної і натуральної форми сукупного суспільного продукту, розмежував категорії капіталу і доходу.

Найважливіші ідеї вчення фізіократів:

1. Джерелом багатства нації вони вважали не зовнішню торгівлю, а сільське господарство. Спростовуючи погляди меркантилістів на роль держави у забезпеченні активного торговельного балансу, Ф. Кене та його однодумці виступили з ідеєю еквівалентного обміну та обґрунтували концепцію економічного лібералізму.

2. Фізіократи вважали, що економічні закони мають природний характер, божественне походження і є зрозумілими для усіх. Основу природного порядку вони вбачали в економічній свободі та недоторканності приватної власності. У зв'язку з цим французькі дослідники стверджували, що будь-яке втручання у природний хід речей порушує "природний порядок", завдаючи шкоди суспільному відтворенню.

3. Концепція *"чистого продукту"*. Під чистим продуктом фізіократи розуміли отриманий у землеробстві надлишок продукції, що перевищує витрати виробництва. Цей надлишок вважався унікальним даром природи, створеним землею завдяки природній родючій силі. На думку французьких дослідників, отримати цей дар можна лише у сільському господарстві.

Всі інші галузі, на думку фізіократів, були корисними, але не продуктивними, оскільки в них відбувався не приріст чистого продукту, а лише зміна його форми або просторове переміщення. Єдиною формою чистого продукту проголошувалась рента.

4. Основою "природного порядку" Ф. Кене вважав економічну свободу, недоторканність приватних інтересів та права власності. Водночас він стверджував, що "природний порядок" і закладені в його основу природні закони в реальному житті реалізуються через "позитивні закони" — "вихідні правила, встановлені суверенною владою для закріплення порядку управління, для забезпечення захисту суспільства і постійного дотримання природних законів".

5. Вважав продуктивною лише землеробську працю, здатну створити "чистий продукт". Учений виходив з того, що лише у сільському господарстві створюється "чистий продукт" — "багатство, яке формує дохід нації і є продуктом, який залишається після сплати усіх видатків з доходу, що отримується із земельних володінь".

6. Своє розуміння продуктивної і непродуктивної праці Ф. Кене виводив із поняття "чистого продукту". Продуктивною він вважав лише працю, яка створює "чистий продукт", зазначаючи, що всі інші види людської діяльності є корисними, однак "безплідними" та непродуктивними.

7. Вчений виокремив три види витрат:

- продуктивні (сільськогосподарські витрати на виробництво зерна, тварин, сировини тощо);
- безплідні (витрати, пов'язані з промисловою або торговельною діяльністю);
- витрати доходу (витрати власників, які отримали дохід від продажу "чистого продукту", виробленого землеробами за попередній рік.

Ці витрати розподіляються між продуктивними (хліб, м'ясо тощо) і непродуктивними (одяг, меблі тощо) витратами).

8. Дав визначення капіталу, започаткував поділ капіталу на основний та оборотний. Розглядаючи капітал в уречевленій формі, Ф. Кене писав про те, що останній — це не гроші, а ті засоби виробництва, за допомогою яких створюється "чистий продукт".

Гроші учений аналізував як засіб полегшення обміну товарів. Він дотримувався думки, що накопичення грошей утворює "безплідне багатство", оскільки їх вилучення з обігу перешкоджає нормальному кругообігу товарів та доходів.

Ф. Кене *вперше в економічній науці виокремив два види витрат — разові та поточні:*

- "щорічні аванси", або щорічні витрати (на насіння, засоби існування робітників тощо);
- "первинні аванси", або разові витрати (на сільськогосподарський інвентар, будівлі, худобу тощо).

9. Здійснив геніальну спробу проаналізувати процес відтворення та обігу всього суспільного продукту з метою виявлення головних народногосподарських пропорцій економічного розвитку. Принагідно зазначимо, що саме Ф. Кене вперше в історії економічної науки впровадив у науковий вжиток термін "відтворення суспільного продукту", розмежував його вартісну і натуральну форми, відокремивши поняття "капіталу" та "доходу". Економічна таблиця Ф. Кене втілила в собі основні положення учення фізіократів і стала першою моделлю процесу суспільного відтворення.

Учений показав, що основу економічного життя суспільства становить постійне відновлення кругообігу сукупного суспільного продукту, який виробляється, розподіляється і обмінюється між класами таким чином, що створюються передумови для продовження їх діяльності знову і знову.

Ідеї Ф. Кене *набули подальшого розвитку у працях його послідовників. Серед них слід особливо виділити Анна Робера Жака Тюрго (1727—1781)*

Свої економічні ідеї вчений виклав у лаконічній роботі "Роздуми про створення і розподіл багатства" (1766), представлений у вигляді 100 коротких тез, у творі "Цінність та гроші" (1769) та ін.

У цих працях А. Тюрго:

- Проголосив землеробство істинним джерелом "чистого продукту", зазначивши, що праця у сільському господарстві "є єдиною працею, яка виробляє понад те, що йде на її оплату".

- Засудив політику протекціонізму, відстоюючи принципи свободи економічної діяльності.

- Виклав учення про цінність, пов'язуючи останню зі здатністю речей задовольняти людські потреби. Виходячи із взаємовигідності обміну, який забезпечує спільномірність потреб, А. Тюрго стверджував, що цінність є "вираженням міри оцінки, яку людина дає різним предметам своїх бажань".

- Відмовившись від трудової теорії вартості та пошуку абсолютної міри цінності, вчений розглядав "природну ціну" як відносну величину, яка не має внутрішньої субстанції і визначається на основі суб'єктивних оцінок продавців і покупців.

- Трактуючи обмін як взаємовигідний процес, учений зазначав, що мінові пропорції виявляються у процесі торгу через зіставлення інтенсивностей потреб учасників обміну. Здійснив першу в історії економічної думки спробу сформулювати закон спадної родючості ґрунтів, згідно з яким кожне додаткове вкладення капіталу (праці) у землю пов'язане зі зниженням віддачі.

- Поглибив започатковане фізіократами трактування класової структури суспільства. А. Тюрго вперше в історії економічної думки поділив виробників

(землеробів, промисловців) на підприємців, які здійснюють аванси, і найманих робітників, які отримують заробітну плату. Розглядаючи ощадливість як основу нагромадження капіталів, учений писав про те, що поділ суспільства на підприємців та найманих робітників розвинувся поступово як результат бережливості одних та марнотратства інших.

Тюрго і його модель суспільства:

1. Праця землероба - єдина праця, яка дає більше того, що становить оплату праці, тому вона - єдине джерело всякого багатства.

2. А. Тюрго відносив заробітну плату до елементів, що лежать в основі запропонованого ним поняття про «загальну економічну рівновагу». Остання, за його словами, встановлюється співвідношенням «між цінністю всіх виробів землі, споживанням різного роду товарів, різними видами виробів, кількістю зайнятих у їх виробництві людей та ціною їх заробітної плати».

3. У суспільстві він виділяє три класи:

- виробників (люди, зайняті у сільськогосподарському виробництві);
- некорисний (оплачуваний - люди, зайняті у промисловості та інших галузях матеріального виробництва та у сфері послуг);
- власників землі.

4. Гроші А. Тюрго розглядає по суті як специфічний товар у товарному світі, маючи на увазі, що «особливо золото та срібло більш ніж будь-який інший метал, придатні служити монетою», тому що вони за самою природою речей стали монетою та, до того ж, загальною монетою, незалежно ані від якої угоди, ані від якого закону.

5. Серйозну увагу А. Тюрго приділяє дослідженню природи походження позикового (грошового) процента.

Висновок. Той, хто позичає не завдає ніякого збитку тому, хто бере позику, оскільки цей останній пристає на умови і не має ніяких прав на позичену суму.

6. Прибуток, який можна отримати, маючи гроші, є безперечно, одним із найбільш впливових чинників, що схилиють тих, хто бере позику під проценти - це одне з джерел, яке дає змогу виплачувати цей процент.

7. У зв'язку з вивченням механізму формування цін на ринку А. Тюрго виділяє ціни поточні та основні:

- перші устанавлюються співвідношенням попиту та пропозиції.
- другі - у застосуванні до товару це є те, чого дана річ коштує робітнику, це той мінімум, нижче якого вона (ціна) не може опуститися.

8. А. Тюрго намагався тлумачити проблему нагромадження капіталу. Він уперше вказав на різницю між грошима і капіталом. У нього намітилось розуміння виділення прибутку як особливого виду доходу. Розглядаючи питання заробітної плати, А. Тюрго пов'язував її зміну із конкуренцією між робочими на ринку праці. Він вважав, що це забезпечить зведення заробітної плати до мінімуму засобів існування.

Значний вплив на подальшу еволюцію економічної думки справили сформульовані у рамках фізіократизму положення стосовно:

- природної закономірності суспільного життя, розвитку економіки за об'єктивними законами;
- необхідності переміщення дослідження природи багатства зі сфери обігу у сферу виробництва;
- розмежування продуктивної та непродуктивної праці;
- дослідження капіталу, його структури та ролі у суспільному виробництві та відтворенні; аналізу кругообігу суспільного продукту, виявлення головних передумов та пропорцій суспільного відтворення;
- необхідності утвердження принципів економічного лібералізму та фритредерства.

Ідеї фізіократів знайшли продовження у теорії загальної ринкової рівноваги, макроекономіці, дослідженнях міжгалузевого балансу, теорії граничної корисності та інших напрямках економічної науки XIX та XX століть.

в). Економічна теорія А.Сміта та Д.Рікардо

Адам Сміт (1723-1790), Англія. Є одним з перших класиків політекономії. Був викладачем Едінбурзьського університету, потім працював на митниці. Увійшов до історії своєю працею *«Дослідження про природу та причини багатства народів» (1776).*

Методологія.

Виділяє закономірні, корінні і визначаючі процеси в економіці, не бере до уваги випадкові, поверхневі явища (екзотеричний метод) і, одночасно, використовує каталогізацію і зведення до систематизуючого визначення явищ в тому вигляді, в якому вони виявляються в реальній дійсності (екзотеричний метод).

Метод Сміта має двоїстий характер:

- намагався проникнути в суть економічних явищ і категорій;
- змальовує їх зовнішній вигляд.

Теорія відтворення.

Річний продукт країни на протязі одного року, називають валовим доходом. Коли з цього продукту відняти споживацький запас (чистий продукт) залишиться величина авансованого на виробництво капіталу. Оскільки річний продукт країни складається з доходів (заробітна плата, прибуток, рента), то чистий продукт і авансований капітал також формується з цих доходів. З процесу відтворення у А. Сміта вилучено основний капітал, і ця помилка отримала в теорії назву *«догма Сміта»*.

Теорія вартості:

1. Визначає вартість як витрати праці на виробництво товару, які в середньому необхідні для даного стану виробництва. Вважає, що складна і кваліфікована робота створює в одиницю часу більшу вартість, ніж проста і некваліфікована.

2. Розрізняє природну ціну товару, під якою розуміє грошовий вираз вартості, і ринкову, яке може значно відхилятися від природної.

3. Визначає вартість як суму доходів: «...заробітна плата, прибуток, рента є трьома першоджерелами доходу, рівно як і всякої мінової вартості».

Доходи:

Заробітну плату, прибуток, ренту: називає первинними доходами, а відсоток, як вторинний дохід.

1. Заробітна плата - вартість засобів існування, необхідних для життя робітника і виховання дітей, які замінять його на ринку праці. Заробітна платня - ціна праці робітника.

2. Прибуток - різниця між доданою працею вартістю і заробітною платнею. Прибуток - природна винагорода підприємця, залишок після виплати ренти і заробітної платні.

3. Рента - нетрудовий дохід, надлишок вартості над заробітною платнею робітників і прибутком фермера. Рента - природна винагорода послуг землі.

5. Відсоток - частина прибутку промисловця. Відсоток - природна винагорода грошового капіталу.

Виходячи з цього:

- ✓ зарплата - плата за працю (мінімум засобів існування);
- ✓ прибуток - плата за користування капіталом;
- ✓ рента - плата за користування землею.

За Смітом, це є характерним для усіх галузей економіки, в яких використовуються приватна земля і капітал.

Теорія капіталу. Адам Сміт визначає капітал як:

- а) вартість, яка дає приріст завдяки експлуатації найманої праці;
- б) запаси, призначені для подальшого виробництва.

Зводить в науковий оборот терміни «**основний**» і «**оборотний**» капітал, даючи їм таке визначення:

а) **основний капітал** - частина капіталу, який приносить прибуток «**без переходу від одного власника до іншого, або без подальшого обігу**» і включає:

- машини і інші засоби виробництва;
- будівлі, призначені для торговельно-промислових цілей;
- заходи щодо поліпшення землі трудові навички і здібності;

б) **оборотний капітал** - та частина капіталу, яка «**постійно йде від власника в одній формі і повертається до нього в іншій**».

Включає:

- гроші;
- запаси продовольчих продуктів;
- сировина, матеріали, напівфабрикати;
- готові, але ще не реалізовані товари.

Завдяки Сміту вперше проведена різниця між валовим і чистим доходом суспільства:

➤ **валовий дохід** - сукупний суспільний продукт у вартісній формі (разом з повторним рахунком сировини);

➤ *чистий національний дохід - фонд споживання як такий, або разом з нагромадженою частиною доходу.*

Теорія абсолютних переваг в зовнішній торгівлі.

Якщо чужа країна може поставляти товар за дешевшою ціною, чим можна його виготовити краще купувати цей товар за деяку частину власної промислової праці, витраченої в тій області, в якій є переваги.

Теорія відносних переваг в зовнішній торгівлі.

Теорію абсолютних переваг А. Сміта вважає одиничним випадком. Доводить, що торгівля між двома країнами вигідна і тоді, коли одна із них виробляє товари при вищих витратах, ніж інша.

Теорія соціально-економічного пристрою суспільства.

В основі аналітичної моделі "економічної людини", запровадженої А. Смітом, лежать припущення, що індивід як суб'єкт економічних відносин є:

- незалежним, здатним приймати самостійні рішення;
- егоїстичним, таким, що прагне максимізувати власну вигоду;
- раціональним, здатним порівнювати вигоди і втрати та оцінювати наслідки своїх дій; поінформованим про свої потреби і можливості їх задоволення.

Кожна людина прагне реалізувати свій егоїстичний інтерес - прагнення до поліпшення свого матеріального положення і в процесі своєї діяльності він не думає про суспільну корисність. Людина **«невидимою рукою»** прямує до мети, яка не входила в її наміри - створює корисність для всього суспільства. Під **«невидимою рукою»** А. Сміт розуміє стихійну дію економічних законів, які ми сьогодні називаємо законами попиту, пропозиції і конкуренції. Умови, при яких найефективніше діє принцип **«невидимої руки»**, А. Сміт називає **«природним порядком»** (повна економічна свобода), а державі відводить роль забезпечення безпеки і правопорядку.

Давід Рікардо (1772-1823), Англія. Біржовик, одна з найкрупніших фігур Лондонського фінансового миру. З 1819 року член Британського парламенту.

В своїх працях зробив ті висновки, якими власне і завершується класична політекономія. Власну систему економічних поглядів базував виключно на трудовій теорії вартості, яку виклав в своїй основній праці **«Початок політекономії та оподаткування» (1817).**

Методологія:

1. Предметом політичної економії вважає «закони, які управляють розподілом».
2. Відкидає емпіричну сторону (екзотеричний метод) методології А. Сміта і зосереджується на вивченні внутрішніх, сутнісних характеристик економічних явищ.
3. Впроваджує застосування методу сходження від абстрактного до конкретного.

Теорія вартості:

1. Визначає вартість як витрати праці за гірших умов виробництва.
2. Виводить закон, згідно якому вартість прямо пропорційна витратам робочого часу і обернено пропорційна продуктивності праці.
3. Робить акцент на включенні у вартість товару перенесеної вартості використаних засобів виробництва.

Розвиває, в основному, езотеричні погляди на доходи і визначає такі їх види:

✓ **Заробітна плата** - вартість засобів існування робітника і його сім'ї. Розділяє заробітну плату на номінальну і реальну.

✓ **Прибуток** - надлишок вартості над заробітною платою.

✓ **Рента** - надлишок вартості над заробітною платою і прибутком.

Земля як економічний ресурс носить обмежений характер, то доводиться обробляти також і середні і гірші ділянки землі.

Теорія капіталу:

1. Визначає капітал як запаси, призначені для подальшого виробництва.

2. Розділяє капітал на основний і оборотний, використовуючи як критерій розподілу час обігу.

Теорія відтворення.

Виробництво, породжувати доходи, автоматично створює платоспроможний попит, який забезпечує повну реалізацію товарів і послуг.

«Продукти завжди купуються за продукти і послуги, гроші служать лише мірою, за допомогою якої здійснюється цей обмін. Який-небудь окремий товар може бути вироблений в надлишку і ринок буде до такого ступеня переповнений, що не буде навіть відшкодований капітал, витрачений на цей товар. Але це не може відбутися одночасно зі всіма товарами».

г). Економічні учення Т. Мальтуса, Жан Батиста Сея, Дж. Мілля, Г.Ч. Кері

Жан Батист Сей (1767-1832), Париж - представник французької класичної школи політекономії.

У 1803 р. опублікував «Трактат політичної економії, або Простий виклад способу, яким утворюються, розподіляються і споживаються багатства», де висловив гіпотезу, що перевиробництво товарів і економічні кризи неможливі. **Виробництво приносить доходи, на які купуються товари відповідної вартості. Сукупний попит в економіці завжди рівний сукупній пропозиції (Закон Сея).**

Економічні погляди Сея.

1. Вважав, що в процесі виробництва створюються не матеріальні блага, але послуги, і навпаки.

2. Відносини між робітником і капіталістом розглядаються як обмін послугами;

3. Виділив три чинники виробництва: працю, капітал і землю («Теорія трьох чинників»).

4. Особливу увагу надавав підприємствам, які комбінують виробничі послуги з метою задоволення споживацького попиту, за участю підприємства здійснюється розподіл благ в суспільстві. вважав, що зайве виробництво неможливе і є лише слідством браку товарів-компліментів (благ, які використовуються разом з даним).

5. Сформулював чотири основні закони ринку:

а) чим більше ринок, тим більше екстенсивним є виробництво і тим більше прибутковим він є для виробника, оскільки ціна зростає із зростанням пропозиції;

б) кожен виробник зацікавлений в успіху іншого, оскільки успіх однієї галузі сприяє успіху інших, стимулюючи загальний розвиток;

в) імпорт сприяє розвитку обміну, оскільки іноземні товари можна придбати лише після реалізації своїх;

г) ті шари суспільства, які нічого не виробляють, не примножують багатство економіки, але розоряють його.

Основні роботи Сея

- «Скорочене вчення про державне господарство або Дружні розмови, в яких пояснюється, яким чином багатство виробляється, ділиться і споживається в суспільстві».

- «Початкові підстави політичної економії, або Дружні бесіди про виробництво, розділення і споживання багатств в суспільстві».

- «Катехізис політичної економії, або Коротке вчення про складання, розподіл і споживання багатства в суспільстві».

- «Міркування про політичну економію».

- «Про торговий баланс».

- «Про Англію. Міркування про державне господарство».

Томас Роберт Мальтус (1766-1834) - англійський священик і учений, демограф і економіст, автор теорії, згідно якої неконтрольоване зростання народонаселення повинне привести до голоду на Землі.

У 1798 році він опублікував свою книгу *Essay on the Principle of Population* («Досвід про закон народонаселення»).

Методологія.

Проводячи дослідження, зводить економічні закономірності до природної основи. Першочерговість впливу на економіку природних чинників пояснює обмеженістю ресурсів і межами удосконалення самої людини.

Теорія вартості і доходів.

Вартість розглядає як суму витрат виробництва і прибутку на авансований капітал.

Прибуток є надлишком над працею, витраченому на виробництво товару.

Теорія народонаселення.

За статистичними даними встановив, що населення збільшується удвічі приблизно кожні 25 років. Будує припущення, які за умов необмеженості

ресурсів для забезпечення свого життя чисельність населення могла б збільшуватися в геометричній прогресії.

Порівнює таку можливу тенденцію розвитку народонаселення з наявними ресурсами і приходять до висновку, що:

- а) площа землі, придатної для сільського господарства, обмежена;*
- б) різні ділянки мають неоднакову родючість і у міру розширення посівних площ в обіг притягуються всі гірші землі;*
- в) врожайність сільськогосподарських культур залежить не тільки від роботи, але і від природної родючості землі, тому збільшення витрат праці для обробки деякої ділянки землі не приведе до збільшення врожайності в тій же пропорції.*

Кількість продуктів, які людина може одержати від землі збільшується лише в арифметичній прогресії. Звідси - людство стоїть на порозі вимирання, проте, існують чинники виходу з такої ситуації.

Ці чинники об'єднують в дві групи:

- 1. Природні:*** війни, епідемії, убогість як божє покарання за гріховність;
- 2. Суспільні:*** статєва стриманість, пізні браки і відмова від браку, вдовство.

Теорія відтворення.

Сукупні доходи суспільства повинні дорівнювати сумі витрат чинників виробництва. Поки інвестиції покривають відмінність між доходами і витратами реалізація продукту повна. Якщо заощадження не інвестуються, то споживання знижується, що супроводжується зниженням попиту, цін, прибутків і як наслідок тимчасовою зупинкою виробництва. Остання матиме місце до тих пір, поки у виробників не з'явиться стимул у вигляді зростання прибутку. Це можливо лише за рахунок зростання «ефективного попиту», під яким Т. Мальтус розуміє такий рівень попиту, який викличе тривалу пропозицію з достатнім прибутком.

Стверджує, що реальний попит в суспільстві формують робітники, підприємці і невиробничий клас, а його відставання від ефективного, пов'язує з тим, що:

- а) у робітників заробітна платня завжди менше маси випущеного продукту;*
- б) підприємці повинні накопичувати частину доходу для подальшого інвестування.*

Отже, потрібно нарощувати витрати невиробничого класу (землевласники, церковні служителі, урядовці), які створюють необхідну величину «ефективного попиту».

Ідеї Мальтуса були частково використані Карлом Хаусхофером в його роботах по геополітиці і теорії «життєвого простору».

Одним з перших представників нової течії політекономії в Англії був Джеймс Мілль (1773-1836).

Дж. С. Мілль уславив своє ім'я твором «*Основи політичної економії і деякі аспекти їх застосування в соціальній філософії*» (1848 р.).

Дж. Ст. Мілля справедливо вважають «класиком англійської політичної економії». Однак і сама назва головного його твору і його зміст свідчать про тісне поєднання економічної теорії з соціальними, філософськими та історичними проблемами.

Твір Дж. Мілля обсягом майже у півтори тисячі сторінок складається з п'яти книжок, які послідовно носять назви:

- книга 1 «Виробництво»; книга 2 - «Розподіл»; книга 3 - «Обмін»; книга 4 - «Вплив суспільного розвитку на виробництво і розподіл»; книга 5 - «Про вплив уряду».

В перших трьох книгах Мілля дав чіткий і систематизований виклад основних елементів класичної політичної економії і заклав традицію методологічного підходу до розгляду економічних відносин як системи **«виробництво - розподіл - обмін»**. Перші три книги **«Основи»** дійсно являються «підсумком, завершенням і найкращим викладом доктрин класичної школи в найбільш точній формі».

Однак четверта і п'ята книги **«Основи»** Дж. Мілля присвячені принципово новому напрямку соціально-економічної науки - соціальному реформізму.

Теорія продуктивної праці:

➤ новизна позиції лише в тому, що продуктивною пропонується визнати працю, спрямовану на охорону власності і на отримання кваліфікації, яка дозволяє збільшувати нагромадження;

➤ доходи від продуктивної праці споживаються у продуктивній формі, якщо це споживання «підтримує і збільшує продуктивні сили суспільства»;

➤ будь-які доходи від непродуктивної праці - це тільки простий перерозподіл доходу, створеного продуктивною працею;

➤ споживання заробітної плати працюючих, продуктивне, якщо воно дає мінімум засобів, необхідних для підтримки працюючого і його сім'ї, і непродуктивне - в тій частині, в якій воно забезпечує «предметами розкоші».

Доктрина соціальних реформ Дж. С. Мілля своїм виникненням «зобов'язана» його припущенням про те, що неможливо змінити лише закони виробництва, а не закони розподілу.

Через це відчувається тенденційність основних положень запропонованих ним реформ, які можна звести до трьох позицій:

1) знищення найманої праці за допомогою кооперативної виробничої асоціації;

2) соціалізація земельної ренти за допомогою земельного податку;

3) обмеження нерівності багатства за допомогою обмеження права успадкування.

Засновником ліберальної економічної теорії в США вважають Генрі Чарльза Кері (1793-1879), у працях якого капіталізм розглянуто як економічний устрій, що керується об'єктивними економічними законами і не потребує втручання держави.

Основні праці Кері опубліковано протягом 1835-1859 рр. Перу Г. Ч. Кері належать 13 книжок і близько трьох тисяч памфлетних матеріалів, а

також безліч газетних статей.

Найвідомішими його працями є:

1. «Нариси про норму заробітної плати» (1835) у трьох томах.

2. Тритомник «Принципи політичної економії» (1837-1840).

3. «Минуле сучасне, майбутнє» (1843).

4. «Гармонія інтересів» (1850).

5. «Основи соціальної науки» (1858-1859).

6. «Принципи соціальної науки» (1865) та інші, що демонструють охоплення ним усіх суспільних процесів.

Теорія «гармонії інтересів». Сприймавши елементи теорії витрат виробництва й ренти від Рікардо, Кері критикує його за те, що в основі всіх ідей Рікардо лежить вартість як результат економічного протистояння, конкуренції суб'єктів. На його думку, саме на підвалинах класичної теорії (згідно з якою економіка є зіткненням інтересів, а суспільством керують об'єктивні закони, визначаючи долю всіх верств та класів, здійснюючи природний відбір) базуються неправильні висновки про те, що виживання людини в економічному просторі є її приватною справою.

Теорія Кері базується на думці, що суспільний поділ праці потребує якнайтіснішого єднання всіх членів суспільства і не індивідуальний, а саме загальносуспільний інтерес має стати визначальним.

Кері належить пріоритет відкриття так званого закону зростання частки робітників у національному продукті, відповідно до якого зростання продуктивності праці призводить до знецінення колишніх зусиль, оскільки сила природного опору зменшується, а нові, асоційовані зусилля (мається на увазі зростання суспільного характеру праці) посилюють свій вплив.